

„A kutyaugatást a szél is elhordja”

Puskin-anekdoták és Harmsz-esetek

Szilágyi Ákosnak

2000

Szilágyi Ákossal rendszeresen találkozunk, állandóan beszélgetünk, sőt gyakran sug nekem. Szilágyi Ákossal sohasem találkoztunk, egyszer sem váltottunk szót, még telefonon sem.¹

2013 tavaszán egy új levelet találtam az e-mail fiókomban. Az üzenet Szilágyi Ákostól jött, aki felkért, hogy a 2000 egyik őszi számába fordítsak le egy tanulmányt, továbbá egy esszét és egy kis szépirodalmi szösszenetet orosz nyelvből. Akkoriban a néhány hónapos kislányommal és a kétéves kisfiammal voltam otthon, tudományos munkával lopott pillanatokban tudtam csak foglalkozni. Aktuális élethelyzetemből adódóan megtisztelve éreztem magam, hogy egy ilyen felkérést kaptam, ugyanakkor szakmai szempontból is kitüntetésnek éreztem a levelet. Jólesett, hogy az a Szilágyi Ákos gondolt rám, aki sok évvel azelőtt, még egyetemi hallgató éveimben elsősorban úgy jelent meg előttem, mint aki egy személyben megtestesíti a 20. századi orosz költészetnek azt a részét, amelyről nem lehetett beszélni, illetve azokat az alkotókat és szövegeket, amelyeket a Szovjetunióban nem lehetett publikálni. Megtisztelve éreztem magam továbbá

¹ Az írásban szereplő orosz nyelvű forrásokat a saját fordításomban közlöm. K. Zs.

azért is, mert az a Szilágyi Ákos írt nekem, akit úgy ismertem meg, mint akinek a tanulmányai, az esszéi, a kötetbevezető, illetve -záró, elő- és utószavai minden 20. századi orosz irodalomvizsga kötelező irodalomjegyzékében szerepeltek, az a Szilágyi Ákos, akinek a neve az orosz avantgárdkutatásban evidenciának számított. A megtiszteltetés és a kitüntettség érzése mellett a felém irányuló szakmai empátiának és odafigyelésnek a gesztusát is éreztem a levelében, tudniillik olyan szövegek fordítására kért fel, amelyek témája már akkor is és azóta is szenvedélyesen izgat(ott): ez a Puskin-kultusz jelensége és annak ágasbogas nyúlványai.² Mihail Bezrodnij *Az oroszországi Puskin-kultuszról* című tanulmánya, Alekszej Peszkov *Kicsoda is voltaképpen Puskin?* című esszéje és Alex Sandow *Puskin* című miniatúrái pedig pontosan beleillettek ebbe a témakörbe, sőt, számomra később újabb fontos nézőpontoknak bizonyultak.³

2013-ban a Szilágyi Ákos által fordításra ajánlott Bezrodnij-tanulmányt már korábban olvastam ugyan, de éppen azért vált a továbbiakban több kutatási projektem ugródeszkájává, mert Ákos kérésére szóról szóra végig kellett küzdenem magamat a nem könnyű szövegen. A *Kicsoda is voltaképpen Puskin?* és a *Puskin* című írásokat nem ismertem, Ákos hívta fel rájuk a figyelmemet, és csak a fordításuk közben döbbsentem rá, hogy a szerzőjükkel mégis „ismerősök” vagyunk, hiszen az Alex Sandow név mögött az elismert Alekszej Peszkov történész rejtőzik. Azaz Szilágyi Ákos ismertetett meg egy újabb olyan kutatóval, aki az ún. szépirodalmi-esszéisztikus puskinisztika

² E szövegek kapcsán született egyetlen, néhány levélből álló levélfolyamunk. Ebből sajnos semmi sem maradt meg nálam, mert a levelezőrendszerben használt postafiókom megszűnt, az adataim elvesztek.

³ BEZRODNIJ Mihail, „Az oroszországi Puskin-kultuszról”, ford. KALAVSZKY Zsófia, 2000. *Irodalmi és Társadalmi havi lap*, 11 (2013), 47–51; PESZKOV Alekszej, „Kicsoda is voltaképpen Puskin?”, ford. KALAVSZKY Zsófia, 2000. *Irodalmi és Társadalmi havi lap*, 11 (2013): 52–55; SANDOW Alex, „Puskin”, ford. KALAVSZKY Zsófia, 2000. *Irodalmi és Társadalmi havi lap*, 11 (2013), 56.

különleges orosz műfajának a képviselője: Anna Ahmatovához, Andrej Szinyavszkijhoz és Andrej Bitovhoz hasonlóan költőként/íróként lett Puskin-kutató vagy Peszkov esetében szaktanulmányok írása után fordult a szépirodalmi esszéisztika műveléséhez.

Évekkel később hatalmas élmény volt számomra, amikor rábukkantam Adrian Toporov *Parasztok írókról* (1930) című munkájára. Közben a tanulmányomat írtam az 1920-as években működő szibériai parasztkommunáról és Toporov merész, egyben zseniális kísérletéről,⁴ amelynek keretein belül többek között a teljes Puskin-életművet felolvasta és megbeszélte a parasztkommuna írni-olvasni egyáltalán nem vagy csak alig tudó tagjaival, vettem észre, hogy Szilágyi Ákos 1989-ben (!) – akkor, amikor a kötet lényegében nem volt hozzáférhető⁵ – már megemlítette és idézte is ezt az unikális szövegkorpust.⁶

Tehát újra találkoztunk.

Elkezdtem dolgozni egyetemi oktatóként, Ákos pedig újra meg újra felbukkant. Hol a Majakovszkij-, hol a Mandelstam-, hol a Zoscsenko-óráimon.⁷ Javasolt és sugott. Legutóbb orosz mesterszakon a gyerekszövegeket író Danyil Harmsz meséiről beszélgettünk a hallgatókkal, és persze előkerültek a híres *Anegdoták Puskinról* darabjai is.

⁴ KALAVSZKY Zsófia, „Puskin a *Májusi reggel* kommunában: Kultusz, mítosz és egy kézirat sorsa”, in *Történelmi és irodalmi arcképek.: Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában VIII.*, szerk. SZABÓ Tünde és SZILI Sándor (Szombathely: Szláv Történeti és Filológiai Társaság, 2018), 192–204.

⁵ Ma már könnyedén megtalálható a kötet az interneten, sőt új, bővített kiadása is elérhető.

⁶ SZILÁGYI Ákos, *Hamu és mamu* (Budapest: Holnap Kiadó, 1989), 202–205; SZILÁGYI Ákos, „Állam és formalizmus”, 2000. *Irodalmi és Társadalmi havi lap*, 3 (2014), 11–37.

⁷ Alapszakos hallgatóim mi másból készülnének a Mandelstam-líra órára, mint a *Sófényű csillagok* előszavából? Lásd SZILÁGYI Ákos, „A megtestesülés lírája”, in MANDELSTAM Oszip, *Sófényű csillagok*, szerk. HALMOS Ferenc (Móra, Talizmán, 1991), 5–21.

Mi másból tudtam volna idézni a hallgatóknak, mint a *Marina Durnovo – Férjem, Danyiil Harmsz* írásból, amit Szilágyi Ákos fordított és látott el előszóval?⁸

Harmsz 1937-es, a nagy sztálini Puskin-jubileum idején írt Puskin-anekdotáinak kutatása, értelmezése pedig természetesen ismét magához Puskinhoz juttatja el olvasóját, és ahogy ezt Szilágyi Ákos munkái egyértelműen mutatják,⁹ ő szintén nem múló módon, újra meg újra visszatér Puskinhoz. Sok szeretettel és nagy tisztelettel ajánlom neki ezért az alábbi, a Harmsz-kutatás és a Puskin-kutatás metszéspontján elhelyezkedő írásomat és benne két *anekdota*-, vagy talán pontosabb így: *eselfordítás*omat. Mindkettő először itt jelenik meg magyarul, ismeretük kuriózumnak számít mind a Puskin-, mind a Harmsz-szakirodalomban.

Harmsztól Puskinig

A Harmsz-kutatás azon ága, amely az *Anekdoták Puskinról* (1937?) című hétrészes miniatúrasorozatot tette meg kutatási tárgyának, újra meg újra felteszi a kérdést: volt-e, voltak-e Harmsznak pretextusai, és ha igen, akkor mely szövegek lehettek ezek, továbbá hol lehetnek ma ezek a források?¹⁰ Úgy vélem, hogy a Puskinhoz fűződő ún. *irodal-*

⁸ Durnovo Marina, „Marina Durnovo – Férjem, Danyiil Harmsz”, ford. Szilágyi Ákos, 2000. *Irodalmi és Társadalmi havi lap*, 7–8 (2012), 99–110.

⁹ A 2000 folyóiratot a 2000-es években az új Puskin-fordítások (Galgóczy Árpád, Térey János) állandó fórumának nevezhetjük, hiszen Szilágyi Ákos elkötelezett támogatója és szorgalmazója volt a friss műfordítások megszületésének, továbbá itt kaptak teret újabb és újabb Puskin-tanulmányai is. Csak néhány emlékezetes írása a témában: *Puskin és Chénier*, *Puskin és Szerjabin*, *A Galgóczy-rejtély*.

¹⁰ KALAVSZKY Zsófia, „Kapitulálni a kultuszból. (Danyiil Harmsz: Anekdoták Puskin életéből)”, in *Emigráció – Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában XIII.*, szerk. SZABÓ Tünde és SZILI Sándor (Szombathely: Szláv Történeti és Filológiai Társaság, 2023), 102–119; KALAVSZKY Zsófia, „A politikai és az értelmiségi kultuszok között. Danyiil Harmsz és a sztálini Puskin-jubileum”, *Literatura*, 49 (2023), 463–477.

mi-történelmi anekdoták – nevezzük ezeket a Puskin-anekdoták 1820–40 között születő, archaikus csoportjának –, továbbá a 19. század 80-as éveiben robbanásszerűen megugró, Puskin nevét szerepeltető ún. *városi anekdoták* csoportja – lásd kultúrhős anekdoták –, valamint a század végén divatossá vált *lubokirodalmi* (magyarul ’ponyvagyűjteményekben terjesztett’) *anekdoták* Harmsznak ismertek lehettek. Továbbá az sem vitás, hogy a 19. századi irodalomban igen jól tájékozódó szerző a korabeli városi tömegkultúrában és szóbeliségben is járatos volt. Az OBERIU-költő saját, a műfaji jegyeit tekintve *esetszerű miniatűrűi* ugyanakkor arra engednek következtetni, hogy Harmsz sokkal inkább elrugaszkodott az anekdoták imént felsorolt, három csoportjától, mintsem követte volna bármelyiküket, az *anegdota* (anyegdot) megnevezés pedig a harmszi *eset* (szlucsaj) és az *anekdota* (*anyekdot*) sajátos újraértelmezése.

A 2000-es évek elején a témában új feltételezések láttak napvilágot orosz avantgárdkutatók írásaiban. Nyikolaj Bogomolov határozottan kiállt amellett, hogy Harmsz Puskin-anekdotáinak léteztek konkrét forrásai.¹¹ A kutató példával is szolgált. Egy kéziratos korpuszban fennmaradt, 1905-ben pedig nyomtatásba került, de azóta is elfeledetten fekvő *két szöveget* emelt be a kutatás látókörébe. A két apró lelet közül az irodalomtörténész különösen az első esetében, a *Puskin falun* címűnél érvelt amellett, hogy az harmszi pretextus lehetett. Míg Bogomolov egy addig (és azóta is) igen kevesek által ismert, eredetileg kéziratos szövegkorpuszra mutatott rá mint a Harmsz-anekdoták előszövegének forrására, addig egy másik kutató, Oleg Lekmanov azt javasolta, hogy a szakma által is jól ismert, sőt a szélesebb olvasóközönség által is forgatott *Puskin az életben* (*Puskin v žiznyni*, 1936) című Vereszajev-montázs sokelemű darabjai közt lenne érdemes a kutatás-

¹¹ БОГОМОЛОВ Н. А., „Заметки о русском модернизме”, in *Поэзия и живопись. Сборник трудов памяти Н. И. Харджиева*, szerk. МЕЙЛАХ М. Б. és САРАБЬЯНОВ Д. В. (Москва: Языки русской культуры, 2000), 669–677, 671.

nak keresgélne. Lekmanov amellett érvelt, hogy az itt összegyűjtött, vegyes műfajú szövegegyvelegben akad néhány, éppen Harmsz saját műfaja, az *eset* felől figyelemreméltó darab, amelyek műfaji értelemben például az anekdota pointe-ra kihegyezett struktúrájától is határozottan eltérnek. Ezek az úgynevezett *esetek* adják magukat, így a kutató, hogy pretextusként tekintsünk rájuk, a Vereszajev-montázst ismerő Harmsz számára pedig akár narratív szerkezetüket, akár hangvételüket tekintve is mintaként működhetnek.¹² Lekmanov több példát kiemelt, ezek egyike megegyezett a Bogomolov által ismertetett két szöveg közül a másodikkal, a *Puskin a kocsmában* cíművel. (Ez az anekdota, a *Puskin falun*-nal ellentétben tehát az 1930-as években újra előkerült!)

A két, addig mind a Harmsz-, mind a Puskin-kutatás látóköréből kimaradt szöveg a következő:

Puskin falun

A költő Puskin bolondozott, menetiránnyal fordítva ült fel egy gebe hátára, nevetséges maskara volt rajta és hülye pofákat vágott, a kisfiúk pedig szaladtak utána, miközben azt kiabálták, hogy „u-u-u” és a lábánál fogva rángatták.

Puskin a kocsmában

Péterváron a Tolmacsov közben a Gosztyinij dvor és a mai Alekszandrijszkij színház között, amely akkoriban elhagyatott volt, állt egy kocsmá. Puskin néha ide járt Delvig és még öt másik ember társaságában viseltes ruhákban dorbézolni azért, hogy megfigyel-

¹² ЛЕКМАНОВ Олег, „Об одном источнике »Анекдотов из жизни Пушкина« Даниила Хармса», in Олег ЛЕКМАНОВ, *Книга об акмеизме и другие работы* (Томск: Водолей, 2000), 279–282.

jék, mi zajlik az ilyen és hasonló kocsmákban vagy ivókban, miközben maguk is kiélvezik ezeket az útszéli örömeket.¹³

Bogomolov rövid írásában megemlítette, hogy a két miniatúra feljegyzője ismeretlen, illetve feltüntette azt az 1905-ös gyűjteményt, amelyben azok először nyomtatásban megjelentek, és azóta is észrevétlenül lappanganak. Vele ellentétben Lekmanov nem firtatta, hogy vajon a forrás, amelyet Vikentyij Vereszajev feltüntetett a könyvében a *Puskin a kocsmában* című kis szösszenet lelőhelyeként, vajon milyen többletinformációkat rejthet magában. Mind Bogomolov, mind Lekmanov tehát megálltak a poétikai, a narratológiai és az irodalomkritikai vizsgálódásuk és gondolatmenetük azon pontján, amely a talált Puskin-esetek eredetének, kontextualizálásának kérdésében tovább lendíthetné a kutatást. „Megtorpanásuk” rendjén is van, hiszen őket a harmszi perspektíva, tájékozódás és (ki)választás érdekelte, így valószínűsíthetően nem kívántak találgatásokba bocsátkozni és belefolyni a tulajdonképpen már a Puskin-kutatás kompetenciájába tartozó kérdésekbe.

Ránk marad a feladat, hogy értékeljük és elhelyezzük, hogy valójában – és tegyük hozzá, nagyon jól érzékkel – mit is helyezett a vizsgálatok fókuszába a két kutató. Találataik – ezen belül is kiemelten az első, a *Puskin falun* – , míg a Harmsz-kutatásban továbbra is csak mint az előszöveg hipotéziseként létez(het)nek, addig a 19. századi Puskin-kultusz kutatásának apró, de érdekes leletei. Mégpedig azért, mert úgy látom, hogy a Puskin-kultusz egymást időben követő szakaszai épp a Puskinhoz kapcsolódó, de van, hogy sokszor csak a nevét

13 A fordításul szolgáló szöveg forrása: N N, „Пушкин в деревне, Пушкин в кабаке (Выписки из тетрадей неизвестного, под заглавием »Всякая всячина«)”, in *Шукинский сборник*, 4 (Москва: Издание Отделения Императорского Российского Исторического Музея имени Императора Александра III — Музея П. И. Щукина, 1905), 268.

szerepeltető anekdotacsoportok történeti változásainak tükrében is leírhatóak.¹⁴

Ez a két apró szöveg nem csupán ezért érdekes, mert ellentétben a 19. századi Puskin-anekdoták túlnyomó többségével – vegyük akár az irodalmi, akár a városi, akár a ponyvaanekdotákat –, sehol máshol nem bukkant fel eddig, továbbá, mert a szerkezetüket tekintve (különösen a *Puskin falun*) atipikusak, hanem „történetük” okán is. Ugyan kétszer is *megtalálják őket* (1905-ben és az 1930-as években, ráadásul a Puskin-kutatás két, a maga korában nagyhatású, tekintélyes alakja, Pjotr Bartyenyev és Vereszajev publikálja őket), mégsem fordul felénk sem a Puskin-, sem a Harmsz-kutatás figyelme.

Évek óta meggyőződésemmé vált, hogy a 19. századi Puskin-anekdotákat érdemes a kultusz kontextusában vizsgálni és a kultusztörténeti modell szakaszai felől értelmezni. Egyértelműnek látom, hogy a Puskin-anekdota kifejezés tágassága mögött mind műfaji értelemben, mind társadalmi funkcióját tekintve különböző korpuszok bújnak meg. A Puskin-kultusz tárgyalása elválaszthatatlan a szépen szakaszolható és műfaji értelemben is rendszerezhető anekdotacsoportoktól, ezért megkíséreltem kontextualizálni ezt a két szöveget. Utánajárásum eredményét – tulajdonképpen csupán adalékokat és hipotéziseket – foglalom össze az alábbiakban.

Kutatásaim nem arra irányultak, hogy műfajpoétikai vagy narratológiai értelemben kíséreljem meg leírni ezeket a szövegeket, hanem arra, hogy a kinyerhető mikrotörténeti információkból, a keletkezés kontextuális körülményeiből és a megformáltságuk jegyeiből mint árulkodó nyomokból megkíséreljem kideríteni, hogy mikor, milyen társadalmi közegben keletkezhettek, miért jegyezték fel őket és a

¹⁴ KALAVSZKY Zsófia, „Puskin és az irodalmi anekdota”, in *Doromb. Közköltészeti tanulmányok*, 9., szerk. CSÖRSZ Rumen István, (Budapest: Reciti, 2021), 57–72; KALAVSZKY Zsófia, „Puskin és a városi anekdoták (orosz, lett és lengyel forrásokban)”, in *Doromb. Közköltészeti tanulmányok*, 11., szerk. CSÖRSZ Rumen István, (Budapest: Reciti, 2023), 91–114.

Puskin-kultusz kultusztörténeti modelljének mely szakaszába illesz-
kedhetnek. Gondolatmenetem alapvetően támaszkodik Alekszandr
Belouszov folklórkutatónak, irodalomtörténésznek a 19. századi
orosz városi folklórt vizsgáló munkáira. Belouszov látásmódja, amely
a 19. századi város kultúraközi, a textus és a praxis határán lévő pro-
duktumaként láttatja az anekdotát, fontos módszertani belátásokhoz
vezetett. A Belouszov által bevezetett és definiált *városi anekdota* fo-
galma, illetve maga a fenomén, valamint Belouszov antropológiai és
társadalomtörténeti nézőpontja számomra a 19. század eleji nemesi
rétegekben terjedő *irodalmi-történelmi* és az általam *lubokirodalminak* ne-
vezett, 19. század végi Puskin-anekdoták értelmezésében, rendszere-
zésében is segített.¹⁵

A Nordstejn-lelet

Bogomolov a híres műgyűjtő, Pjotr Scsukin hatalmas kézirat- és
könyvgyűjteményéből (*Scsukinszkij arhiv*) kiadott válogatást, a *Scsu-
kinszkij szbornyikot* (Scsukin-gyűjtemény) adta meg forrásként, ami-
kor a két anekdota szerzőjeként, lejegyzőjeként egy „ismeretlen
mérnökre” hivatkozott. Bogomolov valószínűleg nem mélyedt el a
Scsukinszkij szbornyiknak abban a „fejezetében”, amelyben ez a két
anekdota szerepel. A szövegben található nevekből, eseményekből,
dátumokból és utalásokból nem nehéz rekonstruálni, hogy az „is-
meretlen mérnök” egy Alekszandr Nordstejn nevű vízi és vasúti út-
vonalak tervezésével, illetve építtetésével foglalkozó szakember. Ő a
lejegyzője az anekdotáknak. Ezt erősíti meg az a tény is, hogy ugyan-
ezen évben, azaz 1905-ben a *Russzkij arhiv* folyóirat is közölt részle-
teket a jegyzetfüzetekből,¹⁶ csak hogy a folyóirat szerkesztője, Pjotr

¹⁵ KALAVSZKY Zsófia, „Александр Белоусов, Культура. Литература. Фольклор”, in *Doromb. Közkeletészeti tanulmányok*, 11., szerk. CSÖRSZ Ru-
men István, (Budapest: Reciti, 2023), 632–635.

¹⁶ A két szövegközlés összehasonlításának eredményeként megállapíthat-
juk, hogy a *Russzkij arhiv*, vagyis Bartyenyev nem a kéziratból merített,
hanem a *Scsukinszkij szbornyik* anyagát közölte szerkesztett formában.

Bartyenyev már a címben nevesítette a szerzőt,¹⁷ továbbá jegyzeteket fűzött a Nordstejn-füzetekből kiemelt, válogatott fragmentumokhoz.

De ki is valójában Nordstejn?

Alekszandr Petrovics Nordstejn (1809–1880), ahogy ezt a legkülönbözőbb forrásokból összegyűjtött adatokból sikerült valamelyest rekonstruálnom, közlekedésmérnök volt, aki szabad idejében írással is foglalkozott. Részletesebb adatok az életéről leginkább az 1840-es évekből maradtak fenn, amikor a dél-oroszországi Voronyezs városában töltött be szolgálatot. Voronyezs az orosz történelem folyamán fontos közigazgatási központ volt, az 1840–50-es években egy 40-45 ezer lakosú vidéki nagyváros hivatalokkal, középszintű oktatási intézményekkel (kadétiskola, fiúgimnázium), számos nagyobb egyházi intézménnyel. A Voronyezs folyó adta lehetőségek a 18. század elejétől (a Nagy Péter kezdeményezte hajóépítő üzemek megépülésétől) alapvetően befolyásolták a város gazdasági, ipari fejlődését.

Nordstejn élénken érdeklődött az irodalom iránt, a voronyezsi szolgálatának évei alatt szoros kapcsolatba került a helyi irodalmi körrel, amelynek tagja lett. Személyéről néhány további adatot érdemes tudni: rokoni kapcsolatok fűzték Szentpétervárhoz, rendszeresen publikált a pétervári *Otyecsesztvennije zapiski* folyóiratban, amely az 1840-es évek második felében a korabeli sajtópalettán az egyik legmodernebb, legfelvilágosultabb irodalmi-tudományos, ún. vastag folyóirat volt, ráadásul rekordszámú, négyezer előfizetővel rendelkezett. Nordstejn a helyi értelmiségi kör néhány tagjához hasonlóan gazdag könyvgyűjteményt birtokolt. Nem sokkal a halála után a Közlekedési Minisztérium II. Sándor jóváhagyásával egy Nordstejn nevét viselő ösztöndíjat alapított, amelyet a szegényebb sorú fiatal mérnökök ér-

Néhány fragmentumot kihagyott, és egy-két kommentárral kiegészítette az anyagot.

¹⁷ Нордштейн А. П., „Выписки из тетрадей инженера Нордштейна «Всякая всячина»”, szerk. БАРТЕНЕВ П. И., *Русский архив*, 10 (1905), 233–277.

demelhettek ki.¹⁸ Irodalomtörténeti szempontból az utókor számára különösen fontossá teszi alakját, hogy évtizedeken át gyűjtött kéziratokat és vezetett feljegyzéseket. Az utóbbiban tulajdonképpen a mérnöki munkája során tapasztalt érdekes, furcsa, figyelemreméltó eseteket, az irodalmi szcena és a politikai élet szereplőihöz, valamint a cárokhoz (I. Sándor és I. Miklós) fűződő eseteket, pletykákat, anekdotákat rögzített. Nordstejn a voronyezsi tartózkodása idején mindvégig gyűjtötte és másolta a számára érdekességet jelentő, szóban terjedő anekdotákat.¹⁹ Ki kell emelnünk továbbá, hogy nagy figyelmet szentelt a másolatokban terjedő, a cenzúra által tiltott műveknek (ún. potajonnaja lityeratura): verseket, sőt egészen hosszú prózai szövegeket is lemásolt. A halála után kilenc kéziratot fűzet maradt fenn, amelyek ma összefoglalóan a *Vszjakaja vszjacšina* ('Elegyes gyűjtemény') címet viselik. A második fűzetet 1841-ben kezdte el, a nyolcadikat 1854-ben fejezte be.²⁰

Figyelemreméltónak tartom, hogy miután az 1860-as évek elején áthelyezték Oroszország északi területeire (Karélia, Olonyeck), 1874-től pedig kinevezték a Mariinszkij vízi rendszer átépítésének vezető-

¹⁸ N N, „Стипендин инженера путей сообщения А. П. Нордштейна”, *Олонецкие губернские ведомости* 43, 11 (1880), 141–142.

¹⁹ A Nordstejn-fűzetekben található jegyzetek egyik legterjedelmesebb korpusza nem véletlenül a „kollégához”, Alekszandr Mensikov (1787–1869) herceg ellentmondásos alakjához kapcsolódó anekdotákból áll. Mensikov 1836 és 1855 között a Tengerügyi Minisztérium vezetőjeként Nordstejnnek bizonyos értelemben a felettese volt.

²⁰ A Nordstejn-fűzeteket az Állami Történeti Múzeum (Goszudarsztvennij Isztoricieszkij Muzej) Scsukin-archívumának kéziratokat tartalmazó részlegében lehet(ett) kutatni. A fűzetek méretéről, állapotáról és valamennyire a tartalmukról több, különböző célú kutatásban lehet tájékozódni. Az első és az utolsó fűzet kezdő, illetve záró dátumai számomra nem ismertek. Nordstejn feljegyzéseinek időkereteit Pjotr Bartyenyev a 19. század eleje (ez nem valószínű) és 1860 közé tette.

jévé, a feljegyzéseit nem folytatta.²¹ Döntésének több oka lehetett. Hipotéziseim közül az első, hogy Nordstejn társadalmi-szellemi vákuumba került, azaz későbbi szolgálati helyein (kistelepülések) nem adatott meg számára az az intellektuálisan inspiráló, felvilágosult, értelmiségi-hivatalnoki közeg, amely Voronyezs városában Nyikolaj Vtorov etnográfus, helytörténész vezetésével a pezsgő társadalmi-kulturális életvitelt lehetővé tette.²² Sőt, talán az anekdoták iránti érdeklődés – amelyeknek a gyűjtése a voronyezsi életszakaszának kezdetekor indul, majd oly elvágólagosan annak végével szűnik meg – is a környezet hatásának köszönhető, azaz a Vtorov-kör tagjainak a helytörténeti és történeti források felkutatására és rögzítésére másokat is motiváló tevékenységének. Egy további, véleményem szerint fontos körülmény, amely Nordstejn későbbi feljegyzéseinek egy részét esetleg feleslegessé tehetette, I. Miklós 1855-ös halála lehetett, pontosabban az a folyamat, hogy a cár halálával elkezdett fellazulni

²¹ A Volga és a Balti-tenger közötti természetes és épített csatornákból álló, szállítmányozásra alkalmas vízi utak összeköttetésének rendszere.

²² Ny. I. Vtorov (1818–1865) a pétervári és moszkvai irodalmi elittel (Vlagyimir Odojevszkij herceggel, Vlagyimir Dallal, Alekszandr Afanaszjevvel) kapcsolatban álló szenvedélyes bibliofil volt, akinek magánkönyvtárában idegennyelvű és orosz könyvritkaságok sorakoztak, hasonlóan a voronyezsi, tambovi (nagybirtokosi) elit más tagjainak magángyűjteményeihez, például a városi könyvtár létrehozását szorgalmazó M. F. De Pulet könyvtárához (Гопильский А. Г. és Житин Р. М., „Круг чтения дворянства Центрального Черноземья во второй половине XIX – начале XX века”, *История: факты и символы* 34, 1 (2023), 39–47, 42–43, (<https://doi.org/10.24888/2410-4205-2023-34-1-39-47>). Vtorov helytörténeti források sokaságát jelenteti meg, elszántsága és aktivitása eredményeként egy olyan irodalmi-történelmi-etnográfiai érdeklődésű kört szervezett a városban maga köré, amelynek tagjai később sorra jelentetik meg a város történeti archívumának alapküldőivé váló forráskiadásait. Az általa alapított csoport legismertebb tagja Ivan Szavics Nyikityin (1824–1861) költő volt. A város Nyikityinnak köszönhetette az első könyvesboltját.

az ún. „öntöttvas keménységű cenzúra”. (Az ún. „csugunnijszta-
v cenzura” elnevezést I. Miklós 20-as években meghozott, a nyomta-
tott nyilvánosságot soha nem látott szigorral felügyelő és szabályozó
rendeleteire használták.) A következő uralkodó, II. Sándor számos
reformot bevezető uralkodása alatt a kemény miklósi cenzurális tiltá-
sok ugyan nem szűntek meg, de az érvényesítésükre vonatkozó erély
határozottan enyhülni kezdett, sőt maga a cenzori szerv/szervezet
is átalakításra került. Harmadikként felmerülhet, hogy Nordstejn oly
magas pozíciót töltött be a 70-es években, hogy állami hivatalnokként
nem kockáztathatta az esetleg tiltott irodalmat is tartalmazó füzetei-
nek nyilvánosságra kerülését. Végül természetesen elképzelhető az is,
hogy életének utolsó 20-25 évében nem vezetett feljegyzéseket, vagy
azok elvesztek.

Voronyezs irodalmi életének eseményeiről a legtöbbet a *Voronyezsi
Irodalmi Kör* köteteiből tudhatunk, amelyben említésre méltó esemény-
ként áll az, hogy Nordstejn 1852 őszén a jegyzetfüzetébe bemásolta
Alekszandr Ragyiscsev *Utazás Pétervárról Moszkvába* című, szigorúan
tiltott kötetét.²³ A Ragyiscsev-kutatók számára a műnek ez a máso-
lata (a variánst a Γ betűvel jelölik) a korábban ismertekhez képest
számos érdekes információval szolgált. A jelen kutatásunk számára
ezekből ugyanakkor kifejezetten figyelemreméltó az, amit Georgij
Storm Ragyiscsev-kutató a másoló, vagyis Nordstejn motivációjá-
ról jegyez meg: „A kéziratról szerzett második benyomásom, hogy a
másolat készítőjének a legfőbb célja az volt, hogy lehetőleg minden
olyan szöveghelyet feltüntessen, amelyek a legradikálisabb forradalmi
gondolatokat tartalmazták, azaz a leginkább tiltott fragmentumoknak
számítottak.”²⁴

²³ Тонков В.А. és Ласунский О. Г., szerk., *Очерки литературной жизни
Воронежского края XIX – начало XX в.* (Воронеж: Центрально-
Черноземное книжное издательство, 1970), 25.

²⁴ ШТОРМ Георгий, „Потаенный Радичев (Вторая жизнь »Путешествия
из Петербурга в Москву«)”, *Новый мир*, 11 (1964), 115–162, 139.

Ahogy erről írtam, Nordstejn jegyzetfüzeteiből – valószínűnek tartom a nyomtatásba került szöveghelyekben szereplő események dátumai miatt (ezek 1840 és 1852 közé esnek), hogy a 6., a 7. vagy a 8. füzet tartalma kerülhetett be a múzeumi gyűjteménybe – 1905-ben egy válogatás jelent meg a *Scsukinszkiej szbornyik*ban, továbbá még ugyanebben az évben a *Russzkiej arhiv* című folyóirat néhány fragmentumtól eltekintve szinte teljesen újraköszölte a *szbornyik* tartalmát. Az utóbbi szerkesztője, Pjotr Bartyenyev „világi pletykák” gyűjteményének nevezte a kéziratot: „Nordstejn különböző időpontokban jegyezte fel füzetébe a személyes emlékeit, illetve a városi pletykákat, amelyek később akár valótlannak is bizonyulhattak. Lásd erről a közmondást: a világi pletyka, akár a tenger hullámozása.”²⁵ Figyelemre méltónak tartom, hogy Bartyenyev a múzeumi gyűjteményhez képest mit hagyott ki a *Russzkiej arhiv* pulikációjából: két, nem Puskinhoz fűződő irodalmi anekdotát és *nyolc, akakoriban Puskinnak tulajdonított, valójában nem pusikini epigrammát*,²⁶ amelyeknek céltáblája szinte mindig egyik esetben vagy I. Miklós személye volt vagy a cenzúra intézménye, illetve kifejezetten nevesítve néhány cenzor.

²⁵ НОРДШТЕЙН, „Выписки из тетрадей инженера Нордштейна »Всякая всячина«”, 277.

²⁶ Ma már tudjuk, hogy a nyolc epigrammából hatnak egészen biztosan Puskin a szerzője, közülük egyetlen egy valóban Puskin-epigramma, az utolsó pedig vita tárgyát képezi. Szinte mindegyik (tévesen) megjelent az első önálló, orosz nyelvű külföldi Puskin-kiadásban Berlinben, valamint Londonban a „tiltott/titkos” (potajonnaja lityeratura) orosz irodalom műveit összegyűjtő kötetben. ПУШКИН А. С., *Стихотворения А. С. Пушкина, не вошедшие в последнее собрание его сочинений. Дополнение к 6 томам Петербургского издания*, szerk. ГЕРБЕЛ Н. В. (Берлин: Р. Вагнер, 1861); ОГАРЁВ Н. П., szerk., *Русская потаенная литература XIX столетия* (Лондон: Trübner & Co, 1861).

Óvatos következtetések

A *Nordstejn-anekdoták* a Puskin-kultusz kutatása szempontjából azért unikálisak, mert valamikor 1847 és 1854 között, egy olyan periódusban jegyezhetette le őket a füzet tulajdonosa, amely átmenetet alkotott a Puskinról alkotott kép és a költőről ismert információk két korszaka között. Ebben az átmeneti időszakban a Puskin iránti szeretet és tisztelet kinyilvánítása („megvallása”) visszaszorult a szóbeliségbe és a kéziratosságba. Még pontosabbak vagyunk, ha azt állítjuk, hogy Puskinról, az emberről semmit nem lehetett a nyilvánosságban közölni, Puskinról, a költőről megszorításokkal. (Az ún. „két Puskin szemlélet”, a *Puskin-cselovek* és a *Puskin-poet* majd az 50-es évektől Bartenyev munkáiban kerül kidolgozásra, többek között a Puskin-emlékezet mélyén feszülő ellentmondások meg- és feloldásaként.)

Puskin 1837-es temetése után egyfelől beköszöntött a *teljes elfojtás és csend* időszaka. A haláláról, a költő szerepéről, jelentőségéről és életútjáról írni kockázatos és tilos volt. Műveinek kiadása nem volt elérhető.²⁷ A hivatalos elhallgattatás és tiltás mellett ugyanakkor ugyannyire erősen működött az öncenzúra is, a *hallgatás önkéntes fogadalma*. Ez utóbbi Puskin barátait, közeli ismerőseit jellemezte. Vagyim Vacuro hívja fel a figyelmet Szergej Szobolevszkij 1855-ös kijelentésére. A Puskin-barát a hallgatásra felszólító imperatívuszt így fogalmazta meg:

²⁷ A Puskin-nekrológok betiltásáról, a megemlékezés és a temetés körülményeiről lásd: KALAVSZKY Zsófia, „A Puskin-kultusz forrásánál: nekrológok és siratók (1837)”, in *Természeti és társadalmi katalizmák : Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában XI.*, szerk. SZABÓ Tünde és SZILI Sándor (Szombathely: Szláv Történeti és Filológiai Társaság, 2021), 95–111; KALAVSZKY Zsófia, „»Csak a csontvázát dobta oda«. Műkedvelők verses nekrológjai Puskinról”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok*, 10., szerk. CSÖRSZ Rumen István, (Budapest: Reciti, 2022), 57–80.

„hogy semmi felesleges ne hangozzék el, vagy nehogy kimaradjon valami fontos – ezért *kell hallgatnia* Puskin minden barátjának [...], írjanak róla azok, akik nem ismerték”.²⁸

Szobolevszkij kijelentésének nem csupán az a magyarázata, hogy Puskin életének bizonyos epizódjai, halálának és temetésének körülményei politikai szempontból magyarázatra szorultak volna, a hatalom számára kényelmetlen és nem kívánatos nyilvánosságot teremtettek volna számos morális, társadalmi és politikai ügynek, viszonynak, döntésnek. A magyarázathoz hozzátartozik az is, hogy a költő barátai, akik Puskin emlékét ápolni kívánták, méltóképpen meg akarták őrizni őt a jövőnek, tisztában voltak azzal, hogy Puskin egyes lépései, tettei nem feleltethetők meg a korabeli elvárt, erkölcsi példakép elképzelésnek, vagyis ahogy erről a nehézségről Vacuro ír: a költőnek a kortársak számára látható figurája nem hagyta magát egykönnyen kanonizálni. Innen érthető meg igazán Pjotr Pletnyov – Puskin volt kiadója – a *Szovremennyyik*-ben megjelent írásának első mondata:

„A leghosszabban tartó ember élete nem lehet gazdag izgalmas eseményekben, az emberé, aki legjobb éveit az elmélkedés csendjében töltötte, szinte a cselekvés teljes mozdulatlanságában, irodalmárokkal és könyvekkel folytatott egyhangú beszélgetésekkel. Azon kutatóknak, akik – hogy az emberi szellem tudományát gyarapítsák – a szellemi és kulturális élet jelenségeit vizsgálják [...], tanulságos lehet a tény, hogy Puskinnak, aki annyi országosan ismertté vált művet fejezett be, már nem volt ideje *életrajzát* is a külső események sokszínűségével *vonzóvá tenni*”.²⁹

²⁸ ВАЦУРО В. Э., szerk., *А. С. Пушкин в воспоминаниях современников в двух томах*, 1, Серия литературных мемуаров (Москва: Художественная литература, 1985), 24. Kiem. tőlem – K. Zs.

²⁹ ПЛЕТНЕВ П. А., „Александр Сергеевич Пушкин”, in П. А. ПЛЕТНЕВ, *Статьи. Стихотворения. Письма* (Москва: Советская Россия, 1988), 31–47, 31–32. Kiem. tőlem – K. Zs.

A Puskin életének „egyhangúságáról” szóló mondatok meglepik a mai olvasót. A cikk megjelenésének időpontja – a Puskin halálának évét követő 1838 – mindent megmagyaráz. Sőt, erre az írásra még fokozottabban érvényes az (el)hallgatás kényszere, mint Szergej Szobolevszkij 1855-ös mondataira.

Míg a teljes és dermedt némaság jellemezi a nyilvánosságot, addig a '40-es évek végén két Puskin-adatgyűjtés is elkezdődik. Pavel Annyenkov (1813–1887) után néhány évvel Pjotr Bartyenyev (1829–1912) is Puskin-kéziratok és -adatok gyűjtésébe kezd. A '40-es évek második felétől a sajtóban (kis példányszámú, kizárólag a városi, nemesi származású, magasan művelt réteg számára elérhető orgánumokról van szó) szigetszerűen elkezdtek napvilágot látni az ilyen-olyan, Puskinhoz fűződő (főként ártatlan) emlékek, de határvonalnak talán a Bartyenyev nevéhez fűződő memoáryanagok publikációja tekinthető. 1851-től hozza nyilvánosságra a Puskin-barátoktól, -ismerősektől gyűjtött anyagait a korabeli periodikákban (például a *Moszkvityanyin* nevű lapban). A Nordstejn által szerzőként és olvasóként is jól ismert *Otyecsesztvennije zapiszki*-ben jelenik meg 1853-ban a Puskin származására és gyerekkorára vonatkozó első nagyobb anyag. (Puskin gyerekkorának bemutatása politikai szempontból a legkevésbé számított kockázatosnak, ellentétben későbbi életszakasaival.) Pavel Annyenkov pedig 1855-ben jelenteti meg Puskin-életrajzát. Úgy vélem, hogy Nordstejn a két anekdotát valószínűleg nem csupán az éppen születő puskini memoárirodalom első eredményeinek nyilvánosságra kerülésével egyidejűen jegyzi le, hanem hozzá is eljuthatott Bartyenyev széles körben terjesztett kérése, felszólítása, amely mindennemű, a költőhöz kapcsolódó emlék lejegyzését kérte.

Egyértelmű a törekvés Puskin alakjának (direkt módon indirekt) formálására a hatalom részéről: ez a hallgatás. De egyértelműen leírható a Puskin-barátok törekvése is a kiút keresésére, a Puskin-alak koncepcionalizálására az 1850-es évektől, amely végül az egymástól különválasztott, a *Puskin, az ember* és *Puskin, a költő* kettős narratívájára bomlik.

Szimptomatikus eset az Annyenkov-biográfia, amelynek főszövege a nagybetűs Költő méltatása köré épül, a kötet végjegyzeteiben ugyanakkor a szerző közöl egy, a morális példakép fennkölt szerepével össze nem egyeztethető anekdotát Puskinról, amelynek a forrása Gogol:

Gogol, akit rendkívül izgatott a gondolat, hogy megismerkedjen azzal a költővel, aki őt már az iskolapadban foglalkoztatta, ahogy Szentpétervárra érkezett (úgy tűnik, 1829-ben), a házból, ahol megszállt, azonnal a költőhöz sietett. Azonban minél közelebb ért Puskin lakásához, annál inkább erőt vett rajta a féltékenység. Olyannyira, hogy mire a lakás ajtajához ért, inkább visszavonulót fűjt, és betért egy közeli helyre, hogy bedobjon egy szíverősítőt. Miután az italtól erőre kapott, összeszedte a bátorságát, és újból nekiindult. Merészen becsengetett: „Itthon van-e az úr?” – kérdezte a szolgától. „Alszik” – válaszolta az. Későre járt már, ezért Gogol nagy részvéttel megjegyezte: „Biztos egész nap dolgozott.” „De-hogy dolgozott – jött a felelet –, kártyázott.”

Gogol bevallotta, hogy ez volt az első csapás, ami érte a diákkora óta ápolt, idealizált Puskin-képet. Addig sehogyan másként nem tudta elképzelni Puskit, csak úgy, mint akit folyton az ihlet felhője vesz körül.³⁰

Ez a történet kifejezetten lejegyzés céljából született, és a Puskin-émlékek publikálásának első hullámában látott napvilágot egy magasirodalmi, életrajzi szöveg végjegyzeteként *eldugva*. Jefim Kurganov anekdotakutató szerint a monográfia szerzője, Annyenkov a saját művének Puskin felé irányuló, túlzó pátozzal teli hangnemét kívánta a humoros történettel ellentétozni.³¹ Ami számunkra fontos, hogy

³⁰ АННЕНКОВ П. В., *Материалы для биографии Александра Сергеевича Пушкина (1855)* (Москва: Терра, 2007), 431–432.

³¹ КУРГАНОВ ЕФИМ, *Анекдот как жанр*, Современная западная русистика 11 (Санкт-Петербург: Академический проект, 1997), 63–64.

Gogol anekdotája visszaemlékezésként (lásd az anekdota *memorable* funkcióját!), kifejezetten már a kultusz dokumentumaként született – ez Gogol saját (ön)kultusza is! – és lát napvilágot akkor, amikor elkezdődnek a Puskin-életrajz és -életmű darabjainak összegyűjtésére vonatkozó első kísérletek.

Visszatérve a Nordstejn-anekdotákra: mindenképpen az 1880-as, széles nyilvánosságot elérő, moszkvai szoborállítási ünnepséggel elinduló, városi anekdotaboom előttiék. Az intézményesülő kultuszt megelőző, hermetikusan zárt, korai, *familiáris kultusz* periódusával egyidejű a lejegyzésük. Egy olyan művelt, tájékozott személy rögzítette őket, aki egészen bizonyosan nem tartozott Puskin közvetlen baráti és ismerősi körébe, ugyanakkor a kortársa volt. Valószínűleg szentpétervári ismerősein, többszörös áttételen keresztül jutott el hozzá a két, nem az *emlékezésre méltó* (dosztopamjatnij, denkwürdig), hanem a *kíváncsiságra számot tartó* (ljubopitnij, merkwürdig) anekdota, amelyek egyszerre többszörös tiltás alatt álltak. Úgy vélem, nem a hatalom ellenszenve, hanem a Puskin-emlékezetet formálni kívánó barátok nem láthatták azokat jószívvel. Az idős Bartyenyev, aki egész életét a Puskinról a szóbeliségben fennmaradt *biteles, valós, megtörtént* és ezért *megőrzendő* esetek gyűjtésének szentelte, a halála előtt hét évvel ezért írhatta Nordstejn két lejegyzett szövegéről, hogy „világi pletyka”.

A szerző a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet tudományos munkatársa.